

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

21 Levend begraven 1945-1960

De bevrijding in mei 1945 heeft Dirk de Geer, zoals alle andere Nederlanders, vanzelfsprekend met opluchting en vreugde begroet. Het maakte een einde aan vijf jaren van naziterreur. De komst van de Geallieerden gaf iedereen hoop op een betere toekomst met geestelijke vrijheid en vrijwaring van terreur, honger en kou.

Voor hem in het bijzonder betekende dit dat hij ongehinderd door de Duitse censuur zijn wanhopige streven naar eerherstel vorm kon geven. De drang om zich via het gedrukte woord voor zijn handelen tijdens de bezettingsjaren te rechtvaardigen, was nog net zo sterk als in 1941. Al enkele maanden voor het einde van de oorlog begon hij aan de brochure *Morgenrood*, waarin hij het Nederlandse volk tekst en uitleg wilde geven van zijn handelen. Het is tot een drukproef gekomen, maar niet uitgegeven, waarschijnlijk vanwege papierschaarste.

Naar alle waarschijnlijkheid dacht en hoopte De Geer dat hij na de bevrijding alle door Gerbrandy opgeroepen misverstanden en leugens – dat hij ‘verraad’ had gepleegd en was ‘gedeserteerd’ – uit de wereld kon helpen. Niet iedereen zou hij kunnen overtuigen van zijn goede bedoelingen met zijn terugkeer en de brochure. De dagelijkse werkelijkheid had hem dat inmiddels geleerd. Hij kon echter er wel voor zorgen dat de verdenking dat hij NSB-sympathieën koesterde, van hem af zou kunnen werpen. Daarmee zou voor een belangrijk deel een einde komen aan het pariaschap dat hem zo omklemde. Daarnaast hoopte De Geer zijn steentje aan het publieke discours weer te kunnen bijdragen.

De Geer hield geen rekening met de wraakstemming die na de bevrijding zich meester had gemaakt van het land en helemaal niet met een strafproces. Hij vergiste zich vooral in de vasthoudendheid van zijn oud-collega Gerbrandy.

Memorandum Gerbrandy

Vlak na de bevrijding bestond bij politici en het publiek een sterke behoefte om te weten wat de regering in Londen tijdens de bezetting had besloten en wat de uitleg daarbij was. Oud-premier Gerbrandy kreeg van het nieuwe kabinet Schermerhorn/Drees de opdracht een beschrijving te geven van zijn handelingen. Dat stuk kwam uit in mei 1946 onder de titel *Enige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945*, maar kreeg meer bekendheid onder de naam *Memorandum van Gerbrandy*. Dit verslag was sterk persoonlijk getint met een geheel eigen kijk op de feiten. Hierdoor konden lang niet alle oud-ministers zich in de weergave van de gebeurtenissen vinden. Gerbrandy

stuurde voor de publicatie alle betrokkenen een concept toe en organiseerde een bijeenkomst waarop de oud-ministers hun aanmerkingen op het stuk konden uitspreken. De helft nam die moeite. Dijkhoorn en Steenberghe weigerden elke medewerking. Steenberghe stelde dat de beschrijving door Gerbrandy van zijn ontslag en dat van Welter (beiden in november 1941), in strijd was met de feiten.¹ De enquêtecommissie concludeerde hetzelfde over de lezing van Gerbrandy aangaande het ontslag van Dijkhoorn in juni 1941 – toen Wilhelmina van deze bewindsman afwilde – en de crisis die daarna rond de minister-president ontstond.²

Van De Geers handelen schilderde Gerbrandy het beeld dat dit te herleiden was tot zijn streven om bij de Duitsers in het gevecht te komen. De Geer wilde volgens Gerbrandy zo snel mogelijk een compromis met de nazi's sluiten om dan naar huis en naar zijn vrouw te kunnen gaan. Voor die zienswijze kon de enquêtecommissie later tamelijk weinig bewijs vinden: "Overigens moet worden vastgesteld dat de mening van de heer Gerbrandy, gegeven in zijn Memorandum, als waren zijn collega's overtuigd dat de eigenlijke reden bij de heer De Geer was 'zijn bereidwilligheid om met de vijand tot een compromis te komen' in de afgelegde getuigenverklaringen geen enkele bevestiging heeft gevonden".³

Afgezien van de rammelende feiten, stoorde menig oud-minister zich aan de toon waarop Gerbrandy zijn voorganger had aangevallen. Albarda zei: "Is het wel nodig dit zó uit te geven."⁴ Welter ging niet naar de bijeenkomst omdat hij de uitlatingen van Gerbrandy in de richting van De Geer 'onnodig hard, grof en niet geheel billijk' vond.⁵ Zelfs Van Kleffens, die nooit bepaald positief over De Geer was, meende dat Gerbrandy 'zich al te scherp' had uitgelaten over de oud-premier.⁶

Net als de anderen kreeg De Geer een drukproef van Gerbrandy's Memorandum thuisgestuurd. Na een paar dagen had hij reeds zijn antwoord klaar. De Geer publiceerde de brochure *Een voorlopige correctie* waarin hij op een gematigde toon de 'hoogstaande staatsman' Gerbrandy op onjuistheden wilde wijzen en de weinig objectieve beschrijving aan de kaak wilde stellen.⁷ De Geer vond dat Gerbrandy beschuldigingen uitte die eerder in een schotschrift thuishoorden dan in een officieel staatsstuk dat *Eenige hoofdpunten etc.* uiteindelijk toch was. Later drong het tot De Geer door dat het Nederlandse publiek het waarheidsgehalte van het stuk van Gerbrandy heel anders inschatte dan hij. Zijn *Een voorlopige correctie* was, concludeerde hij, een veel te milde reactie geweest.

Hij wilde dat recht zetten met het geschrift *Verantwoording*, dat enkele maanden daarna het licht zag. Daarin voer hij tegen Gerbrandy uit zoals De Geer zelden in het publiek debat had gedaan. Hij noemde hem 'klein en geboorneerd'.⁸ De Geer vond dat zijn opvolger willens en wetens een verkeerd beeld schetste van de gebeurtenissen en van zijn opvattingen. Gerbrandy had niets van zijn beweegredenen begrepen. Sterker nog, hij had zaken erbij gesleept, honderdtachtig graden gedraaid en dat allemaal om zijn boosheid over de terugkeer van De Geer te etaleren. "Dit versta ik, en dit probeer ik. Ik wens geen begrip van iemand die mij aanziet voor een valse gids, een deserteur, een woordbreker, een verrader, 'morgen een satraap van Hitler', een collectie 'onreinheid', in de radiorede vervat, niet uitgezonden, maar in het zout gelegd en een jaar na de bevrijding in koelen bloede uitgespoten."⁹

Bijzondere rechtspleging

Het verzetsblad *Trouw* zette in het bevrijdingsnummer boven een artikel de kop 'De oorlog duurt voort'. De blijdschap om de overwinning op Duitsland en het nationaal-socialisme was groot, maar het karwei was nog niet geklaard. Met name verzetslieden eisten een strenge berechting van mensen die tijdens de oorlogsjaren de vijand hulp hadden geboden. 'Foute' Nederlanders werden na de bevrijding op grote schaal opgepakt. Naar grove schatting belandden ruim 100.000 'politieke delinquenten' in de gevangenis. Wilhelmina stelde in een van haar toespraken dat voor landverraders zoals NSB'ers in Nederland 'geen plaats meer zou zijn'.¹⁰ Hoewel Gerbrandy zelf voorstander was van een strenge berechting, dacht de rest van de regering in Londen er anders en genuanceerder over. Van deportatie van de NSB'ers, zoals procureur-fiscaal Sikkel ooit voorstelde, zou het niet komen.¹¹ Met veel moeite, met name door de bemoeienis van Wilhelmina, produceerde het kabinet het Besluit Buitengewoon Strafrecht voor de 'strafbare feiten' gepleegd tijdens de bezetting die met de gewone strafrechtpleging niet waren aan te pakken. Dat waren in de eerste plaats de misdrijven tegen de veiligheid van de staat, bijvoorbeeld hulpverlening aan de vijand. Ook kwam er een 'verraadartikel' dat het bloot stellen van een andere burger aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving strafbaar stelde.

Hoogleraar recht A.D. Belinfante schrijft in *In plaats van bijltjesdag* dat deze tijdelijke wetgeving tamelijk onduidelijk was over de vraag wat precies onder 'hulpverlening aan de vijand' verstaan moest worden.¹² De wet gaf aan dat hieronder zaken vielen zoals het verspreiden van Duitse propaganda of het geven van geld aan de Duitsers. Dit zijn volgens Belinfante echter overbodige bepalingen, omdat deze zo weinig twijfelachtig waren. Zinniger vond hij het als de wetgever had aangegeven wat een rechter bijvoorbeeld moest doen met een NSB-lid. Viel dat lidmaatschap onder hulpverlening aan de vijand?

Naast het Besluit Buitengewoon Strafrecht nam de regering in Londen ook het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven waarin de organisatie van de gerechten werd vastgelegd. Naast de bestaande gerechtshoven kwamen er vijf bijzondere gerechtshoven die recht spraken met vijf leden: drie juristen en twee militairen. Ieder bijzonder gerechtshof kreeg een openbare aanklager die procureur-fiscaal werd genoemd, een term ontleend aan de rechtspleging voor de zeemacht. De adjuncten van de procureur-fiscaal heetten advocaat-fiscaal. De functie van een procureur-fiscaal was dezelfde als die van een officier van justitie: hij gaf leiding aan het onderzoek en bracht een zaak aan bij de onafhankelijke rechter. Volgens Belinfante zou later blijken dat de procureurs-fiscaal meer macht hadden dan hun tegenhangers bij de gewone rechtspraak.¹³

Vanwege het te verwachten grote aantal zaken besloot de regering in Londen enige snelheid in de rechtsgang in te bouwen. Eén rechtsinstantie kwam te vervallen. De verdachte kwam in eerste aanleg voor een bijzonder gerechtshof en tegen het vonnis hiervan was geen hoger beroep mogelijk. Wat overbleef was de mogelijkheid van cassatie, bij de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag. Deze rechter ging dus niet na of een verdachte een feit al dan niet had gepleegd, maar keek of de rechtbank de wet juist had toegepast. Wel kon de bijzondere cassatierechter, dit in afwijking van de gewone rechtspraak, een andere straf opleggen.

Jaap Burger, als minister in Londen belast met de bijzondere rechtspleging, stond in het kabinet vaak lijnrecht tegenover Gerbrandy die pleitte voor een repressiever aanpak. Burger zei in 1947 dat de vijf procureurs-fiscaal 'als grootinquisiteurs tot Nederlands rechtsgeweten zijn gebombardeerd'.¹⁴ Daarover merkte Lou de Jong bozig op dat dit overtrokken was, maar hij moest toegeven dat de kwalificatie van 'grootinquisiteur' paste bij de Amsterdamse procureur-fiscaal Sikkel, die het besluit zou nemen om De Geer strafrechtelijk te vervolgen.

Sikkel was voor 1940 een substituut-officier van justitie en nam tijdens de oorlog actief deel aan het verzet. Vlak na de bevrijding zei deze magistraat dat hij 'geen lichte gevallen kende' en dat iedereen die 'fout' was geweest 'blijvend uit de samenleving verwijderd moest worden'. Begin 1946 zei Sikkel tegen journalisten dat 'jongere en oudere delinquenten', 'lichte en zware gevallen', allen 'landverraad' hadden gepleegd en volgens hem paste 'voor verraders alleen de doodstraf'. *Vrij Nederland* schreef, hoewel hoofdredacteur Van Randwijk bepaald geen vredesduif was, dat deze uitspraak aantoonde 'hoezeer ons volk en mr. Sikkel niet in de laatste plaats, besmet zijn door dezelfde geest die velen van ons volk tot hun landverraad heeft geleid'.

In de jaren dat er sprake was van bijzondere rechtspleging kreeg het Openbaar Ministerie de nodige kritiek te verwerken. Kamerleden vonden dat de toenmalige minister van justitie, Van Maarseveen, te laks optrad tegen 'herhaaldelijk voorkomende uitlatingen' van procureurs- en advocaten-fiscaal tijdens zittingen die meer 'door emotionaliteit dan door een juiste opvatting van de hoogte der rechtsbedeling' werden geleid.¹⁵ Daarbij werd eigenlijk bedoeld op Sikkel en zijn collega Zaaijer in Den Haag. De procureurs van de drie andere gerechtshoven lieten zich aanzienlijker zakelijker uit in de richting van verdachten.

Het Openbaar Ministerie

Een van Gerbrandy's laatste daden als minister van justitie ad interim begin juni 1945 was zijn advies aan zijn secretaris-generaal Tenkink om het Openbaar Ministerie een vooronderzoek naar De Geer te starten.¹⁶ Hij wilde weten of een strafrechtelijke vervolging van De Geer op zijn plaats was of dat zijn handelen was te 'rangschikken onder politieke ongerechtigheid'.¹⁷ Tenkink legde dit verzoek voor aan de net aangetreden minister van justitie Kolfsoorten van het kabinet-Schermerhorn/Drees.¹⁸ Die vond de kwestie-De Geer allerm minst urgent en achtte andere zaken belangrijker. Er waren op dat moment 100.000 gedetineerden die dringend op een proces zaten te wachten. Die situatie veranderde – dat beweerde advocaat-fiscaal Bakhoven althans in zijn requisitoir bij de strafzaak – toen het Memorandum van Gerbrandy uitkwam. Bakhoven zei dat de regering meende dat in dit document zoveel nieuwe feiten naar boven kwamen dat dit een vooronderzoek rechtvaardigde.

Het is niet waarschijnlijk dat dit zo is gegaan. Procureurs hadden bij de bijzondere rechtspraak een hoge mate van vrijheid in hun vervolgingsbeleid.¹⁹ Aanwijzingen van ministers hoefden zij niet te volgen. In de praktijk besliste de procureur, in het geval van De Geer was dat mr. N.J.G. Sikkel, tot vervolging en niet de regering. Een afwijking

van dit patroon, dat de regering de procureur een aanwijzing heeft gegeven, was zeker een onderwerp geweest voor de ministerraad. Helemaal als al eerder was besloten om geen onderzoek te starten. Het al dan niet berechten van een oud-premier is een politiek gevoelige kwestie. Van zo'n besluit is in de kabinetsnotulen van 1945 en 1946 niets teruggevonden.

Het onderzoek, dat begon in april 1946, kwam officieel niet in handen van het hoofd van het parket, procureur-fiscaal Sikkel, maar in die van advocaat-fiscaal Bakhoven. Sikkel was een zwager van Gerbrandy en men wilde de schijn van partijdigheid vermijden. Het is de vraag of dit echt die schijn wegnam, want Sikkel hield de eindverantwoordelijkheid van de strafzaak. Het had meer voor de hand gelegen wanneer de zaak-De Geer naar een ander hof was doorverwezen. Gerbrandy onderhield goede contacten met zijn zwager Sikkel. Aan het eind van de oorlog was Sikkel door de regering-Gerbrandy in Londen benoemd tot BS-commandant in Haarlem.²⁰ Over de toepassing van de bijzondere rechtspleging waren Gerbrandy en Sikkel het volkomen eens. In zijn benoeming tot procureur-fiscaal zal Gerbrandy als minister van justitie eveneens een flinke stem hebben gehad.

Wilhelmina zal het besluit van het Openbaar Ministerie om een strafrechtelijk onderzoek tegen De Geer te openen, hebben toegejuicht.²¹ Dat valt af te leiden uit het niet verstuurd briefje aan De Geer naar aanleiding van de publicatie van *De synthese in den oorlog* in 1942. Daarin kondigde zij aan dat De Geer hiervoor 'rekenschap zal worden gevraagd'.²²

Dat openbare aanklagers van de bijzondere rechtspleging het middel van stevige uitlatingen niet schuwden, daar kon De Geer al in een vroeg stadium over meepraten. Procureur-fiscaal in Den Haag J. Zaaijer zei op het eind van zijn requisitoir in het proces tegen NSB-leider Anton Mussert: "Hij die een leiderspost bekleedt en dan niet voorgaat in de strijd, maar spreekt van begrijpen, verzoening, vrede, vriendschap, (...) begaat een misdaad jegens zijn volk, hij moge dan Mussert heten of De Geer."²³ Toen moest het proces tegen De Geer nog beginnen. Net als Sikkel was Zaaijer een kleurrijk figuur die fanatiek zijn werk uitvoerde. Hij had zeer uitgesproken opvattingen over de bijzondere rechtspleging die hij in zijn requisitoirs niet onder stoelen of banken stak.²⁴ Zaaijer was voor de oorlog officier van justitie toen zijn carrière werd afgebroken door zijn 'onverzoenlijke anti-Duitse houding'. Hij zette zijn collega Sikkel, voorzover dat nog nodig was, onder druk om De Geer te vervolgen. Begin 1946 stuurde hij Sikkel verschillende korte briefjes met adviezen. Uiteindelijk verloor Zaaijer zijn geduld. "Ik weet niet hoe het met de zaak-De Geer staat, maar hoop dat binnenkort eens van u te horen, liefst in dezen vorm dat deze verachtelijke vertegenwoordiger van een verachtelijk regiem weldra zal terecht staan."²⁵

Het vooronderzoek

In het voorjaar van 1946 kregen rechercheurs Posthuma en Heyink van advocaat-fiscaal Bakhoven de opdracht te onderzoeken of de handelingen van De Geer, specifiek zijn terugkeer naar het bezette Nederland in 1941 en het laten publiceren van de brochure

Synthese in den oorlog in 1942, strafbaar waren.²⁶ Posthuma stond toen bekend als een van de beste rechercheurs van het land.²⁷

Het Memorandum van Gerbrandy werd de belangrijkste leidraad voor het strafrechtelijk onderzoek. De agenten spraken met 88 getuigen. Zij kregen inzage in de correspondentie die De Geer met het kabinet onderhield in de periode dat hij in Portugal zijn vertrek naar Nederland afwachtte. Zij onderzochten de pogingen van De Geer om in de zomer van 1940 vredesonderhandelingen op gang te krijgen. Daarnaast verzamelden zij bewijzen rond de terugkeer van De Geer en de publicatie van *De synthese in den oorlog*. Tot slot kregen de rechercheurs de aanwijzing om in de vooroorlogse periode te speuren naar aanwijzingen, zoals een pacifistische houding, die de achterliggende motieven voor de strafbare feiten konden blootleggen.

In hun verslag schreven de rechercheurs dat hen 'ter kennis is gekomen' dat het ministerie van justitie – waaraan Gerbrandy tot 21 februari 1942 leiding gaf – 'een dossier' had over 'oud-premier De Geer'.²⁸ Daarin zaten brieven die waren bestemd voor De Geer, 'o.a. van zoon waaruit defaitistische houding zou blijken'. Deze brieven zaten uiteindelijk niet bij de bewijsstukken in het strafdossier. In het proces speelden deze ook geen rol. Maar hoe kwam het ministerie van justitie aan deze brieven en wie had ze geopend om ze te lezen? De Geer zal deze niet zomaar aan het ministerie hebben gegeven. Hij heeft die brieven waarschijnlijk nooit onder ogen gekregen, omdat hij Londen had verlaten toen deze arriveerden. Wellicht was het schenden van het briefgeheim de reden dat deze nooit teruggevonden stukken in het proces geen rol konden spelen.²⁹

De rol van Gerbrandy

Van alle stukken noemden Posthuma en Heyink in hun proces-verbaal de herkomst, behalve die van de geheime notulen van de ministerraad uit de periode dat De Geer nog minister-president was.³⁰ Het ging om fragmenten die zo waren gekozen dat ze sterk de suggestie wekten dat De Geer in de ministerraad had gepleit voor een eenzijdige compromisvrede voor Nederland, terwijl dat niet het geval is geweest.³¹ Het openbaar maken van geheime notulen van de ministerraad, ook al gaat het om flarden, is staatsrechtelijk een delicaat punt. Zelfs de *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945* moest het doen zonder deze cruciale stukken. In 1966, ruim twintig jaar later, verzocht PvdA-Kamerlid C.L. Patijn de regering om de notulen uit de oorlogsperiode vrij te geven voor wetenschappelijk onderzoek.³² Patijn vond dat er nog steeds een deel van het verleden van de Nederlandse staat en het functioneren van de koningin in Londen aan het zicht onttrokken waren. Premier Cals weigerde met een beroep op de 'eenheid van de kroon'.

In 1949 besloot het kabinet om de notulen vrij te geven tot het jaar 1918. Men wilde dat er minstens dertig jaar zat tussen het maken en het vrijgeven van de notulen. Dan mochten de stukken alleen voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar komen. Een ambtenaar schreef in zijn advies aan premier Drees dat anders 'ook communisten hier munitie (uit) kunnen gaan verzamelen'.³³ Deze omzichtige behandeling van de ministeraadsstukken roept de vraag op hoe de rechercheurs Posthuma en Heyink die geheime notulen in hun bezit kregen. Hadden zij van iemand of van een instantie toestemming

gekregen deze stukken te gebruiken? Wie beschikte vlak na de oorlog over deze notulen?

In het kader van de nieuwe wetgeving over de archivering van overheidsstukken spannen ambtenaren op Algemene Zaken na de oorlog zich intensief in om de notulen van de ministerraadszittingen vanaf 1848 te completeren.³⁴ Al snel bleek dat de notulen van de vergaderingen van 10 mei 1940 tot en met mei 1945 ontbraken. Een rondschriven naar alle ministeries leverde een brief op van Binnenlandse Zaken die verwees naar oud-minister Bolkestein van onderwijs. Die kwam – op 20 maart 1946 – met de gouden tip. Zij waren nog in het bezit van Gerbrandy die deze nodig had gehad voor het schrijven van zijn *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*. Ruim anderhalf jaar later – 7 november 1947 – was het archief eindelijk compleet.³⁵ Dat was een maand nadat De Geer zijn – definitieve – vonnis van de Bijzondere Raad van Cassatie te horen had gekregen. De secretaris kon aan premier Drees melden: “Dit resultaat is voor een groot gedeelte te danken aan het niet aflatende ‘diplomatiek contact’ van het hoofd Afdeling Archief met prof. Gerbrandy.”³⁶

Aangenomen mag worden dat Gerbrandy de geheime kabinetsnotulen, of afschriften daarvan, aan de agenten Posthuma en Heyink heeft gegeven. Het impliceert ook dat er contact is geweest, al dan niet via Sikkels, tussen de oud-premier en aanklager Bakhuizen. Die heeft daarna zijn rechercheurs naar Gerbrandy gestuurd. Het is op zijn zachtst gezegd opmerkelijk dat Gerbrandy zich zo heeft ingespannen voor de strafrechtelijke vervolging van De Geer. Hij was bereid om daarvoor aanzienlijke risico's te lopen. Zo heeft Gerbrandy de notulen meegenomen zonder dat hij zijn collega's daar officieel toestemming voor had gevraagd. Als hij dat wel had gedaan was hem dat zeker geweigerd. Feitelijk was dat diefstal van geheime staatsstukken. Het vervolgens doorspelen van delen van deze stukken aan derden is eveneens een misdrijf, waarop vervolging staat. Het had de geloofwaardigheid van Gerbrandy aanzienlijk kunnen schaden als dit bekend was geworden.

Het maakt ook aannemelijk dat hij na de bevrijding al zijn invloed heeft aangewend om De Geer voor het gerecht te krijgen. De vraag is waarom. Waarom schreef hij een memorandum waarin zoveel beschuldigingen in de richting van De Geer zaten die aantoonbaar onjuist waren? Waarom liet hij in 1941, na de terugkeer van De Geer naar bezet gebied, een voor De Geer vernietigende rede uitspreken die op grote weerstand stuitte bij de collega-ministers? Wat wilde Gerbrandy daarmee bereiken?

Het Bijzonder Gerechtshof

Het proces stond onder leiding van J.A. van Hamel, president van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Hij was hoogleraar strafrecht en ooit Hoge Commissaris van de Volkenbond in Danzig geweest. Van Hamel stond bekend als een fel aanhanger van het Oranjehuis en als een voorstander van een krachtig leger. In zijn aan Wilhelmina opgedragen boek *Nederland tussen de mogendheden* uit 1918 constateerde hij tot zijn leedwezen dat Nederland was verworpen tot een ‘broos halmpje in het grote bos der Europese machten’ dankzij bekrompen defensiebeleid.³⁷ Hij pleitte daarin voor een alliantie met Groot-Brittannië. Van Hamel beschikte over nauwe persoonlijke contacten met Wilhelmina. In zijn tijd in Danzig slaagde hij erin om unieke en kostbare stukken van de Ko-

ninklijke familie uit Polen naar Nederland te halen.³⁸ Een inspanning waarvoor Wilhelmina hem vanzelfsprekend zeer erkentelijk was. Ook na de oorlog hield hij nauwe banden met het koningshuis. Zo zou hij zelfs een interessante rol spelen bij de huwelijksproblemen tussen Juliana en Bernhard.³⁹

De vraag waarom Van Hamel president werd bij een Bijzonder Gerechtshof valt buiten de reikwijdte van deze studie, maar doet zich wel gelden. Dat besluit was opvallend omdat Van Hamel als enige van de vijf presidenten geen opleiding tot rechter had gevolgd. Daarnaast verloor hij tijdens de oorlog twee zoons in de strijd tegen de bezetter. Niemand was na de oorlog 'objectief', maar dat leek in versterkte mate voor Van Hamel te gelden.

Zijn zoon Lodo werd door de Duitsers gefusilleerd wegens spionageactiviteiten voor de Nederlandse regering in Londen. Door hardnekkig te zwijgen tijdens martelingen die drie weken aanhielden, redde hij tientallen mensen het leven.⁴⁰ Tegen de tijd dat De Geer in 1941 terugkeerde naar huis en haard, veroordeelde de rechtbank Lodo van Hamel tot de doodstraf. De andere zoon van Van Hamel werd eveneens door de Duitsers gearresteerd wegens verzetsactiviteiten. Hij overleed in een Duits concentratiekamp.

Na Van Hamels overlijden stond in een necrologie: "Wat moet er in Van Hamel – die zijn beide zoons had verloren, omdat zij tot het einde toe weerstand waren blijven bieden aan de vijand – zijn omgegaan toen hij de defaitist (De Geer) tegenover zich kreeg."⁴¹

Behalve goede banden met koningin Wilhelmina had Van Hamel rond het strafproces ook een uitstekende verstandhouding met oud-premier Gerbrandy. Hij kwam niet alleen op de verjaardag van Gerbrandy zelf, maar ook op die van zijn vrouw.⁴²

Ook de contacten die Van Hamel onderhield met advocaat-fiscaal Bakhoven waren opmerkelijk. In de periode rond het proces van De Geer en het uitspreken van het vonnis door het Bijzonder Gerechtshof, ontmoetten de twee heren elkaar drie keer.⁴³ Wat zij bespraken is onbekend. Daar het zakelijke ontmoetingen waren mogen we ervan uitgaan dat De Geer onderwerp van die besprekingen is geweest. In de normale rechtspraak zijn dergelijke contacten tussen een lid van het openbaar ministerie en de president van de rechtbank niet toegestaan. Het kan reden zijn voor een sepot van de strafzaak.

L.E. (Eddy) de Geer van Oudegein (1907-1985).
Privécollectie D.J. de Geer jr.

Het proces-De Geer

De rechtszaak tegen De Geer bij het Amsterdamse gerechtshof werd gehouden op vrijdag 9 en zaterdag 10 mei 1947: nauwelijks een toevallig gekozen datum. In de weken

daarvoor besteedden de kranten veel aandacht aan deze zaak. Nog nooit had immers een oud-minister-president moeten verschijnen voor de strafrechter. De rechtszaal was afgeladen. Achter de groene tafel van de rechters werden stoelen bijgezet om journalisten en genodigden, onder wie veel juristen, het proces te kunnen laten bijwonen. De Geer had besloten zich niet te laten bijstaan door een advocaat, maar de verdediging zelf ter hand te nemen. De plek naast hem in de beklaagdenbank werd ingenomen door zijn zoon Eddy. De Geer meende dat hij onschuldig was en dat hij daarom niets had te vrezen. Bovendien achtte hij zichzelf een kundig jurist.

Advocaat-fiscaal Bakhoven legde De Geer ten laste dat hij ‘door zijn gedrag meermalen opzettelijk, in tijd van oorlog, de vijand hulp heeft verleend en de staat tegenover de vijand heeft benadeeld’. Die gedragingen waren de terugkeer naar bezet gebied tegen de wil van de regering en de publicatie van de brochure *De synthese in den oorlog*.

“Zijn houding is rustig. Hij volgt met opgeheven hoofd, af en toe de ogen sluitend, het proces”, beschreef *Het Parool* De Geer.⁴⁴ Van Hamel leidde het proces op een dominante manier. Hij duldde van De Geer weinig tegenspraak. De andere leden – mr. Mijnlieff, mr. Rholing, generaal-majoor Maj van der Bent en schout-bij-nacht Jolles – stelden geen enkele vraag.

Van Hamel vroeg de eerste getuigen, rechercheurs Posthuma en Heyink die onderzoek hadden gedaan, of De Geer zich coöperatief had opgesteld. Een irrelevante vraag, want een verdachte hoeft allesbehalve mee te werken aan zijn eigen veroordeling. De Geer had echter ‘veel medewerking’ verleend en op de vraag of zij de indruk hadden dat de verdachte ‘goed bij de pinken’ was, zei Posthuma: “Zeër goed mijnheer de president”.

Voor Van Hamel verschenen getuigen die zonder uitzondering een belastende verklaring aflegden voor De Geer. Daarbij waren zijn oud-collega’s Gerbrandy, Welter en Bolkestein. Daarnaast getuigden J.G. Sillem, de gezant in Lissabon, de NSB’er Goedewaagen, die bemiddelde bij de publicatie van de brochure, en mensen uit het verzet. De Geer stelde hier niemand tegenover met een ontlastende verklaring. Hij stelde de getuigen geen enkele vraag, vroeg om geen enkel bewijs voor hun stellingen. Ook Gerbrandy liet hij ongemoeid, terwijl deze man naar zijn mening in zijn memorandum verschillende onjuistheden had opgeschreven. Een ervaren advocaat had zich niet zo passief opgesteld als De Geer deed. Met zijn naïeve houding dat hij als onschuldige niets had te vrezen, maakte De Geer het de aanklager wel heel gemakkelijk.

De Geer beklagde zich over de houding van Van Hamel als voorzitter van het hof.⁴⁵ Hij gedroeg zich volgens hem eerder als een officier van justitie. “Bij het getuigenverhoor vertoonde hij een ontstellend gebrek aan objectiviteit.” De Geer had zich geërgerd aan de vragen met termen als ‘immoreel’, ‘egoïstisch’ en ‘pervers’. De verhouding tussen Van Hamel en de verdachte was ronduit gespannen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verslag van *De Nieuwe Nederlander*.⁴⁶

Pres.: Vond u het gepast naar bezet Nederland te vertrekken in strijd met de te uwer kennis gebrachte wil der regering?

Verd.: Wij hebben gepolemiseerd...

Pres.: Vond u het gepast?

Verd.: Ik zal hier vanmiddag op antwoorden.

Pres.: (geeft luide hamerslag.) Het is niet aan u maar aan het Hof te bepalen wanneer u op

bepaalde vragen te antwoorden hebt. (...) Vond u uw handelswijze gepast?

Verd.: Ik vond haar niet ongepast.

Pres.: Was u niet van mening dat u als Nederlander in het gelid had te staan?

Verd.: In het gelid staan moesten we allemaal, maar dat houdt niet in dat men tegen eigen overtuiging in het inzicht der regering moest volgen.

Pres.: Het is mij thans duidelijk dat men u eigengereid noemt. Beantwoordt u mijn vraag: was u niet egoïstisch en individualistisch door maling te hebben aan de wil der regering? (...)

Verd.: (glimlachend) Eigengereid? – Juist! Maar niet egoïstisch. Misschien individualistisch, wereldvreemd of naïef.

De Geer maakte nog bezwaar bij van Van Hamel tegen de uitdrukking ‘maling hebben aan’.
“Men kan volledig respect hebben voor een bepaald inzicht en het niettemin niet delen”.

Van Hamel vroeg De Geer naar zijn activiteiten als Kamerlid en of hij naast zijn deskundigheid op financieel gebied wel belangstelling had voor internationale politiek en defensie. Er waren volgens hem verklaringen dat De Geer op die punten een ‘bijzondere geslotenheid’ aan de dag legde. De Geer ontkende dit. Hij verwees naar zijn activiteiten in de Volkenbond en zijn bijdragen in de Tweede Kamer over dit instituut en de internationale spanningen in Europa

Van Hamel las verder een brief voor die de dag voor het proces bij het Openbaar Ministerie was binnengekomen en die afkomstig was van een ‘vrouwelijk ex-O.D.-lid’, J.M. Kaub-Meesters. Deze vrouw schreef dat De Geer in Berlijn contact zou hebben gehad met Hitler, Himmler en Bormann en hun inlichtingen had verstrekt over ‘illegale operaties’ in Nederland.⁴⁷ “De Geer lacht schamper en zegt desgevraagd dat het een bespottelijke beschuldiging is”, schreef *Het Parool*. In het proces-verbaal had agent Posthuma bij deze brief geschreven dat de beschuldiging ‘volkomen nieuw en onaannemelijk’ was.⁴⁸ Het onderzoek had volgens hem niets opgeleverd dat in die richting wees. Dát meldde Van Hamel niet tijdens de rechtszaak. Na het antwoord van De Geer legde Van Hamel de brief terzijde. De brief zou verder in het proces geen rol meer spelen.

Nadat alle getuigen waren gehoord, las Van Hamel verklaringen voor uit de processen-verbaal die de agenten Posthuma en Heyink hadden afgenomen. Opmerkelijk was wat Van Hamel voorlas uit het proces-verbaal van Van Walsum. Hij zei dat Van Walsum zich in het verhoor een ‘oud vriend’ van de verdachte had genoemd.⁴⁹ Maar in het proces-verbaal staat dat nergens.⁵⁰ Wel had Van Walsum De Geer ‘listig, sluw, lichamelijk zwak, formalistisch en pacifistisch’ genoemd. Dat was anders dan wat Van Walsum in 1941 aan De Geer schreef: “De banden van vriendschap blijven onveranderd gelden: zij zullen immers juist in moeilijkheden op hun waarde worden beproefd.”⁵¹

Na de oorlog is meermalen gesuggereerd dat De Geer zo stijfkoppig was om ook maar iets van spijt uit te spreken over zijn handelswijze tijdens de oorlog. Dat klopt niet met de feiten. In de afsluitende opmerkingen van het onderzoeksdeel van de rechtszaak zei De Geer: “Ik erken tot het inzicht te zijn gekomen dat mijn terugkeer naar Nederland fout was en de uitgave van de brochure op dat tijdstip inopportuun was.”⁵²

Het requisitoir

Advocaat-fiscaal Bakhoven begon zijn requisitoir met de vaststelling dat in de rechtszaak tegen De Geer alleen zijn strafrechtelijke verantwoordelijkheid ter discussie stond en niet zijn politieke verantwoordelijkheid.⁵³ “Men kan het betreuren”, zei hij, “dat de politieke verantwoordelijkheid alleen geldt zolang een minister nog in functie is.” Dat gemis was volgens hem des te sterker over de periode 1940-1945, waarin ministers geen verantwoording in het parlement konden afleggen. Dit was daarom geen politiek proces. Moest om die reden de politieke houding van De Geer buiten beschouwing blijven? Dat zou onjuist zijn volgens Bakhoven. “Want bij een strafproces komt het niet alleen aan op het strafbare feit zelf, maar ook op de persoonlijkheid van den verdachte en op de motieven die tot zijn daden hebben geleid.”⁵⁴

Wat waren de bewijzen van het Openbaar Ministerie? Bakhoven betoogde dat uit de getuigenverklaringen van oud-collega's, vrienden en verzetsstrijders was vast komen te staan dat oud-premier De Geer door in de eerste plaats terug te keren naar bezet gebied en in de tweede plaats een brochure te schrijven waarin hij voorstelde om zich aan Duitsland te onderwerpen, dat alles met hulp van de vijand, zijn land ernstig nadeel had berokkend. Bakhoven gaf toe dat de terugkeer van De Geer niet een vorm van hulp aan de vijand was in de zin van het leveren van wapens of de bouw van bunkers of het aangeven van verzetslieden of Joden. Wel vond de advocaat-fiscaal dat de oud-minister-president de weerbaarheid van de staat had verzwakt. Het bewijs hiervoor leverden volgens hem de getuigenissen van verzetshelden, zoals Henk van Randwijk, Koos Vorrink, Gerben Wagenaar en Gesina van der Molen, die stelden dat de terugkeer van De Geer misschien niet bij het verzet maar wel bij twijfelaars onder de bevolking – de ‘slappe broeders’ – een ‘funeste uitwerking’ had gehad. Het voelde aan als een geestelijke capitulatie en De Geer was een ‘buitengewoon slecht voorbeeld’. De verklaring van ARP-fractievoorzitter Jan Schouten liet Bakhoven, net als Van Hamel trouwens, buiten het proces. Schouten ontkende dat de terugkeer van zijn vroegere tegenstander de Nederlandse zaak had geschaad.⁵⁵ Het had ‘bijgedragen tot het verkrijgen van een beter inzicht in de verhouding ten opzichte van de Duitsers’ en het had de ‘verzetsgeest aangewakkerd’.

Bakhoven noemde in zijn requisitoir de verklaring van een zekere August Philips van de bankiersfirma Blijdenstein, die had gezegd dat de terugkeer van De Geer naar Nederland in Amerika zo'n slechte indruk maakte dat zijn firma hierdoor ‘financieel nadeel’ had geleden.⁵⁶ Het bericht over de terugkeer haalde destijds nauwelijks de Engelse kranten, laat staan die in de Verenigde Staten. De stelling dat een Nederlandse financiële onderneming daardoor klanten zou hebben verloren, is weinig geloofwaardig.

Bakhoven vond dat overtuigend was aangetoond dat De Geer de staat ten opzichte van de vijand had benadeeld. Maar om de zaak tot een veroordeling te brengen moest hij ook aantonen dat de oud-premier dat met opzet had gedaan. Dat was moeilijker. De Geer stelde dat mochten mensen zijn terugkeer naar Nederland hebben opgevat als een politiek signaal – bijvoorbeeld, dat verder verzet tegen de bezetter zinloos was en dat iedereen maar beter lid van de NSB kon worden – hij dat niet zo bedoeld had. In juridische termen beriep De Geer zich op ‘dwaling’.

Om dat dwalingsberoep te weerleggen gebruikte Bakhoven de zogeheten 'biografische' methode.⁵⁷ Met 'individuele historische aanknopingspunten' uit het politieke handelen van De Geer wilde hij laten zien dat de verdachte wel degelijk op de hand was van de Duitse bezetter en dat hij dat met zijn terugkeer had willen uitdragen. Bakhoven begon dat biografisch portret met de beschuldiging, die vooral in militaire kringen populair was, dat onder persoonlijke invloed van De Geer in februari 1940 er een wijziging van het defensiebeleid was opgetreden met als doel de weerstand van het leger te verminderen. Sommigen zinspeelden erop dat hierbij 'Duitse sympathieën' bij De Geer meespeelden. Bakhoven kon tot geen andere conclusie komen dan dat De Geer tijdens zijn tweede kabinet de landsdefensie op geen enkele manier had geschaad. Integendeel zelfs. Aan de andere kant was De Geer volgens Bakhoven wel voor een deel verantwoordelijk voor de deplorabele toestand van het leger. Hij had immers tot 1933 deel uitgemaakt van verschillende vooroorlogse regeringen.⁵⁸

Bakhoven concludeerde dat de handelingen van De Geer één constante kenden: de sympathie, althans latent, voor Duitsland. Het duidelijkst kwam dit naar voren bij de pogingen van De Geer om de regering zover te krijgen een compromis met Duitsland te sluiten. De advocaat-fiscaal gaf toe dat de 'vredespogingen' geen strafbare feiten zijn. Zij vormden volgens hem de inleiding tot zijn latere daden, die wel strafbaar waren.

Op het eind van zijn requisitoir gaf de advocaat-fiscaal toe dat De Geer niet het 'oogmerk' had gehad om Nederland te benadelen, een belangrijke voorwaarde voor een veroordeling. Maar De Geer had wel kunnen weten dat zijn terugkeer tot schade zou leiden. De Nederlandse regering had hem tenslotte daarvoor gewaarschuwd. Maar De Geer had het niet willen weten. "Hij heeft zijn persoonlijk verlangen gesteld boven het Staatsbelang." De wrange ironie wil dat De Geer op dit leerstuk van de voorwaardelijke opzet, dat een cruciaal onderdeel vormde in zijn veroordeling en publieke vernedering, meer dan vijftig jaar daarvoor cum laude was gepromoveerd op het proefschrift *De grenslijn tusschen schuld en opzet*.

Bakhoven bracht tot slot naar voren dat De Geer het had bestaan om te handelen tegen de wil van de 'wettige regering'. Hierbij bracht hij nog een ander motief van De Geer voor zijn handelen naar voren: hij wilde zich niets laten zeggen door Gerbrandy want die "telde voor een doorgewinterde parlementariër als De Geer lang niet voor vol.(...) Men moet dankbaar zijn voor de wijsheid van H.M. de Koningin, die onmiddellijk heeft gezien, welke man Nederland in oorlogstijd als Hoofd van de regering nodig had."

Het tweede punt in de tenlastenlegging vormde de publicatie van *De synthese in den oorlog*. De Geer pleitte hierin voor de vorming van een verenigd Europa waarin de verschillende ideologieën met elkaar zouden versmelten. Bakhoven vond te hebben aangetoond, wederom met het aanroepen van verzetshelden als getuigen, dat deze brochure een 'verraad aan de Nederlandse zaak' was die de 'geestkracht van het Nederlandse volk' niet ten goede was gekomen. Ook hier moest Bakhoven aantonen dat De Geer opzettelijk met zijn 'Synthese' de staat had benadeeld. Volgens Bakhoven had De Geer het 'moeten' weten. "Wanneer ik hier spreek van 'moeten' weten, dan gebruik ik het woord 'moeten' niet in normatieve zin, in de zin van 'behoren' te weten." Want daarmee zou hij het terrein van opzet verlaten. Bakhoven gebruikte het woord 'moeten' in logische zin: "Uit de feiten en omstandigheden, zoals zij toendertijd gegeven waren, moet logischerwijze

volgen dat een man van de ontwikkeling, de kennis, de eruditie en de ervaring van een De Geer dit geweten heeft.”

Het moeilijkste, zei Bakhoven, vond hij de strafeis. Hij gaf toe dat het in Nederland geen gebruik was dat mensen van 76 jaar nog terechtstaan. Er zijn nu ‘eenmaal zaken waarbij de persoon van de verdachte in het niet zinkt bij het belang van de zaak zelve’. De rechtbank had de plicht om ervoor te zorgen dat in de toekomst ‘nimmer een minister-president zich zou kunnen beroepen op De Geer wanneer hij op soortgelijke wijze de Staat tegenover de vijand benadeelt’. Belangrijker dan de strafmaat vond Bakhoven de strafrechtelijke veroordeling. De advocaat-fiscaal meende dat wie in de samenleving een vooraanstaande plaats heeft ingenomen, een hogere verantwoordelijkheid draagt. “Voor hem zal de maatstaf nog strenger moeten zijn dan voor de kleine burger.” Toch eiste Bakhoven een ‘symbolische’ straf: een voorwaardelijke gevangenisstraf van één jaar, een boete van twintigduizend gulden, ontzetting uit ambten en uit het recht om gekozen te worden. Hij voelde er niets voor om van De Geer met een hoge straf tot een martelaar te laten uitgroeien. “Hij is daarvoor niet belangrijk genoeg.”

De verdediging

Aanvankelijk wilde president Van Hamel een kwartier na het drie uur durende requisitoir van de aanklager De Geer het woord geven voor zijn pleitrede. De echtgenote van De Geer, wist dat te voorkomen.⁵⁹ Tijdens een korte schorsing schoot Ria de Geer-Voorhoeve, zonder dat haar man dit wist, Van Hamel aan met het verzoek om een wat langere pauze in te lassen. Zij wees hem erop dat haar 76-jarige echtgenoot enige tijd nodig had om van het verhaal van Bakhoven bij te komen en de reacties daarop in zijn pleitnota te verwerken.

Het is de vraag of de pauze leidde tot een verbetering van zijn verdediging die hij zaterdag aan het begin van de avond begon. Zijn rede leek meer op een verhaal dat hij in de Tweede Kamer hield dan voor het gerechtshof.⁶⁰ Leitmotiv was het gegeven dat men hem verdacht van een ‘boze psychische instelling’, van ‘sympathie voor nationaal-socialisme en fascisme’ en ‘geestelijke verbondenheid met mensen die ik als landverraders beschouw’. Daar lag hij ’s nachts wakker van. Opvallend is hoe weinig hij zich in zijn verdediging richtte op de juridische kwestie: dat hij opzettelijk de staat benadeeld had ten opzichte van de vijand.

De Geer legde uit hoe tendentieus en malicieus de uitleg van zijn woorden en handelen door met name Gerbrandy was geweest. Hij vertelde hoe hij in de jaren voor de oorlog als geen ander Tweede-Kamerlid het gedachtegoed van de NSB had bestreden. Hij sprak uitdagend over zijn vreugde over de vrede van Chamberlain en dat hij daar nog precies hetzelfde over dacht. De Geer constateerde dat het in 1947 ‘bon ton’ was om smalend te praten over de Engelse oud-premier, maar herinnerde eraan dat in 1938 bijna iedereen had staan juichen. Met een omweg kwam De Geer bij de stelling dat hij met zijn terugkeer naar Nederland de staat zou hebben benadeeld. Hij ontkende dat dit zich had voorgedaan. En als de verzetsgeest was verzwakt, dan kwam dit door de ‘misduiding’ van zijn terugkeer in de verklaring van Gerbrandy op Radio Oranje. Natuurlijk gaf De Geer een college over het verschil tussen onvoorwaardelijke en voorwaardelijke opzet.

Hij betoogde dat hij de schade niet had voorzien en als hij haar wel had voorzien, hij het niet gewild had. Het verwijt dat hij het had ‘moeten’ en ‘kunnen’ voorzien noemde hij een ‘ethisch recept’.

De Geer had na de zitting geen ‘hoge verwachting van de voorzitter’ en rekende op een veroordeling. “De leiding van Van Hamel was ongehoord partijdig”, schreef hij nog voor de uitspraak aan een vriend.⁶¹ Van Hamel “poogde uit de getuigen te trekken wat hij wenste”. Voorbeeld daarvan was dat hij plotseling tijdens het verhoor van Gerbrandy zei: “Iemand (De Geer) die eigenlijk met Hitler wilde aanpappen?” De Geer vond advocaat-fiscaal Bakhoven veel beter. Hij vervulde volgens De Geer zijn rol ‘met ingetogenheid’. Zijn afkeuring van Van Hamels leiding stond ook in het voorwoord van de brochure *In de nevelen*. Daarop overwoog Van Hamel om een aanklacht in te dienen tegen De Geer wegens *contempt of court*. Op advies van de president van de Bijzondere Raad van Cassatie, mr H. Haga, zag hij hiervan af.⁶²

Het vonnis

Het nieuws over zijn veroordeling hoorde De Geer telefonisch van zijn zoon die op de ochtend van 23 mei bij de zitting van het hof was. Het sprak uit dat De Geer de staat opzettelijk had benadeeld. Hij werd veroordeeld tot één jaar voorwaardelijke gevangenisstraf met een proeftijd van drie jaar: dat was de zwaarste voorwaardelijke vrijheidsstraf die de wet toestond, met de langste proeftijd. Gedurende drie jaar mocht hij zich niet zonder toestemming van de autoriteiten buiten de grenzen van zijn woonplaats Soest begeven. Ook werd De Geer het recht ontzegd tot het bekleden van ambten, waaronder werd begrepen het ere-ambt Minister van Staat. Tot slot legde het Bijzonder Gerechtshof hem vijf boetes op van elk 4000 gulden die hij aan vijf organisaties met een maatschappelijk doel moest geven. De hoogte van de boete betekende voor het hof een onderste grens. Aan de verdachte werd overgelaten om na te gaan wat hij nog meer kon doen ‘ter delging van zijn schuld’. Het totale bedrag van 20.000 gulden was in die dagen een klein fortuin en was gebaseerd op de hoogte van het eigen vermogen van 140.000 gulden, dat De Geer had opgegeven.

De getuigenissen van verzetshelden vormden volgens het Bijzonder Gerechtshof onomstotelijk het bewijs dat De Geer de ‘sterken van de wijs had gebracht en de zwakken in hun zwakte had gesterkt’. Hij kreeg daarvoor zelfs een zwaardere straf dan was geëist. De enige verzachtende omstandigheid was de leeftijd van de verdachte, anders had hij zijn ‘verdiende zware vrijheidsstraf’ gekregen. Ondanks de raad van de regering en vele ‘goede Nederlanders’ had De Geer zich naar Nederland begeven. Opzettelijk had hij de medewerking van Duitsers gevraagd, een brochure geschreven en in overleg met de vijand laten publiceren. “Het motief van verdachte is uitsluitend de begeerte om particuliere drijfveren te bevredigen geweest. Alle andere motieven heeft hij weggebannen, omdat ze in zijn kraam niet pasten.” Volgens het hof had hij ‘zijn defaitistische inzichten uitgedragen’ en zich in verbinding gesteld met de vijand ‘alsof het niets was’. “Verdachte heeft zijn eigen haan willen doen koning kraaien in een tijd dat het juist zijn plicht was om de eigen persoon weg te cijferen.”

Het dagblad *Trouw* wilde na het vonnis aan de persoon De Geer geen woord meer vuil maken.⁶³ Over het 'verschijnsel De Geer' des te meer, want dit was een blamage voor het volk. Hoe was het mogelijk dat Nederland voor de oorlog werd geleid door zo'n man zonder karakter, vroeg de commentator van het blad zich af. En Nederland dreigde weer dezelfde fout te maken met de 'traditie De Geer', nu met Indonesië dat uiteraard nooit onafhankelijk mocht worden. "Een traditie van nationale plichtverzaking."

Het *Algemeen Handelsblad* koos een fundamenteel andere benadering. De krant meende dat het een 'politiek proces' was geweest.⁶⁴ De procureur-fiscaal had de grens overschreden die er ligt tussen de ministeriële verantwoordelijkheid en zijn aansprakelijkheid in het strafproces. Bakhovens schets van de feiten 'ontaardde' volgens de krant in een 'politiek waardeoordeel over het oorlogskabinet-De Geer'. Of er in Londense regeringskringen een 'defaitistische sfeer' gehangen zou hebben, stond niet ter beoordeling van de procureur-fiscaal. "En geheel los van de vraag of hier een streng, gematigd of mild vonnis over hem werd uitgesproken, zal eenmaal het nageslacht de figuur-De Geer op zijn waarde en onwaarde toetsen."

De rol van Wilhelmina

Over de betrokkenheid van Wilhelmina bij het proces van De Geer is niets met zekerheid te zeggen. We kunnen hooguit stellen dat haar geest in dit proces duidelijk zichtbaar was. Daarnaast had zij sterke banden met mannen die het verloop en de uitkomst van het strafproces in hoge mate hebben beïnvloed. We zagen al dat Gerbrandy zich tot het uiterste had ingespannen om De Geer veroordeeld te krijgen.⁶⁵ De verhouding tussen hem en Wilhelmina was aan het eind van de oorlog weliswaar bekoeld, maar in De Geer hadden zij niettemin een gemeenschappelijke tegenstander. Daarnaast onderhield Wilhelmina innige banden met rechtbankpresident Van Hamel die over De Geer het vonnis velde. Maar weinig mannen zette haar zo op een voetstuk als Van Hamel.⁶⁶ Bewijzen dat hij de koningin in de aanloop naar het proces heeft ontmoet of op een andere manier met haar in contact heeft gestaan, zijn er niet. Van Hamel wist echter ook zonder een ontmoeting met haar wel dat zij maar één uitkomst van het proces accepteerde: schuldig.

Van Osch achtte het in zijn biografie waarschijnlijk dat 'Wilhelmina als staatshoofd haar invloed heeft aangewend om haar gram te halen' en het kabinet zo ver kreeg om De Geer strafrechtelijk te vervolgen.⁶⁷ De regering besloot juist om níet tot vervolging over te gaan omdat zij andere zaken belangrijker vond. Het enige wat we hebben is Wilhelmina's dure belofte in 1942, na het uitkomen van *De synthese in den oorlog*, dat De Geer voor dat geschrift zou boeten.⁶⁸ In de niet-verstuurde brief aan De Geer spreekt zij al van 'verleende hulp aan de vijand' precies zoals dat vijf jaar later in de tenlastelegging was geformuleerd.

Bijzondere Raad van Cassatie

Al voor het bekend worden van het vonnis had De Geer zich voorgenomen om in cassatie te gaan tegen een eventuele veroordeling. Direct nadat zijn zoon de negatieve uitslag had doorgebeeld, toog De Geer naar de griffie in Amsterdam om een verzoekschrift in te dienen.⁶⁹ In de bijzondere rechtspleging was dat geen formaliteit. De regering in Londen wilde uit oogpunt van doelmatigheid niet iedereen die kans geven. De griffier vertelde De Geer dat een korte motivering bij de aanvraag volstond. Maar toen de familie na enkele weken nog niets had gehoord, stapte zoon Eddy naar Van Hamel om te vragen waar de beslissing bleef. Toen pas vertelde Van Hamel dat hij de motivering te summier vond.

Terwijl De Geer in bange afwachting was van de uitslag van dit verzoek, schreef hij aan Han de Bie, de Rotterdamse rechter, dat hij bij een afwijzing overwoog om 'een jaar te gaan zitten' door niet de boete te betalen. "Omdat ik liever dan actief aan het frauduleus verkregen vonnis mee te werken, het passief over mij laat komen."⁷⁰ Terwijl Van Hamel hem in onzekerheid liet, benaderde De Geer de toenmalige minister van justitie, Van Maarseveen, met de vraag of hij geen opdracht kon geven om het beroep toe te kennen.⁷¹ De minister weigerde dit, maar het zou voor De Geer toch goed komen. Eind juli kreeg hij bericht dat het verzoek was toegewezen.

Op 1 oktober 1947 kreeg De Geer de kans om zijn veroordeling bij de Bijzondere Raad van Cassatie onder leiding van mr H. Haga aan te vechten.⁷² Voor het zover was trachtte Jan Donner de in de cassatiezaak-De Geer als aanklager optredende mr. G.E. Lange-meijer te bewegen van vervolging af te zien.⁷³ Donner stuurde hem de brochure *In den nevelen*, de pleitnota van De Geer bij zijn zaak bij het gerechtshof. Maar de advocaat-fiscaal voelde niets voor een sepot. Hij stuurde de brochure voorzien van aantekeningen terug.⁷⁴ In de bijgesloten brief aan Donner liet hij weten onder de indruk te zijn van de verdiensten en capaciteiten van de oud-premier.⁷⁵ Ook zag hij de tragiek van het geval in. De strafeis van Langemeijer bij de Raad van Cassatie lag lager dan het vonnis van het Bijzonder Gerechtshof.

De zitting bij de Bijzondere Raad van Cassatie verliep in een aanzienlijk minder gespannen sfeer dan bij het Bijzonder Gerechtshof. Toch waren er enkele stekeligheden. Een van de raadsheren, criminoloog Willem Pompe, vroeg De Geer waarom hij in het niet-gepubliceerde sprookje *Doelloze Ballingschap* termen gebruikte zoals 'slachtaand' en 'oogstmaand', aanduidingen die vooral in nationaal-socialistische kringen in gebruik waren.⁷⁶ Volgens Pompe kreeg hierdoor het verhaal een bepaalde kleur. De Geer begreep niet waarom hij dat had gedaan, 'maar zeker niet om nationaal-socialist te zijn'.

Bij de Raad van Cassatie was het verplicht om de verdediging in handen van een advocaat te geven. De Geer vroeg hiervoor mr. A.E.J. Nysingh, een gerenommeerd cassatie-advocaat en deken van de Orde van Advocaten bij de Hoge Raad.⁷⁷ De Geer en Nysingh namen elk een deel van de pleitnota voor hun rekening. De inbreng van De Geer leek veel op het pleidooi dat hij hield bij het Bijzonder Gerechtshof.

Nysingh maakte in zijn deel opmerkingen die het waard zijn hier genoemd te worden. Zo kwam Nysingh terug op het voorstel van de Londense regering, gedaan toen De Geer nog in Portugal verbleef, om mevrouw De Geer naar Lissabon over te brengen. Hoe had de regering zich dat voorgesteld, vroeg Nysingh. Dat had alleen met toestemming van

de Duitse bezetter gekund. In dat geval had het kabinet-Gerbrandy hetzelfde gedaan als men nu De Geer ten laste legde, het 'meermalen, opzettelijk hulp vragen van de bezetter'. Volgens Nysingh liet dit zien dat in 1940 heel anders werd aangekeken tegen het omgaan met Duitse autoriteiten dan twee jaar later, laat staan na de oorlog. De Geer had volgens het vonnis van het Bijzonder Gerechtshof de verzetsgeest van Nederlanders verzwakt. Maar concrete gevallen van mensen die door het handelen van De Geer niet tot verzet zijn gekomen, waren er niet. Op welke manier, vroeg Nysingh aan de Raad van Cassatie, was bewezen dat De Geer de opzet had om de weerstand van het Nederlandse volk te verminderen door naar Nederland terug te komen? Nysingh wees erop dat de regering in Londen De Geer in de brieven wel had gewaarschuwd, maar niet voor de mogelijkheid dat hij de Nederlandse staat zou benadelen door de verzetsgeest te verzwakken.⁷⁸ De regering wees op drie dingen: het gevaar dat hij zou worden uitgehoord door de bezetter, de persoonlijke veiligheid van De Geer en dat de bezetter de terugkomst zou misbruiken voor propaganda. Geen van deze waarschuwingen werd bewaarheid.

Volgens Nysingh ontbrak opzet bij De Geer om Nederland te benadelen met de publicatie van *De synthese in den oorlog*. De Geer wilde de mensheid verder lijden besparen met zijn oproep om de oorlog te staken. Dat was volgens hem 'naïef of onverstandig' te noemen, maar De Geer had overduidelijk niet de bedoeling om hiermee de vijand te helpen. De Duitse bezetter dacht er ook niet over om Nederland weer een deel van zijn onafhankelijkheid terug te geven en was het met de inhoud van de brochure niet eens. "Boos opzet bij de publicatie is niet aangetoond. Het publiceren van zijn mening was slecht getimed, maar niet strafbaar", zei Nysingh.

De Raad van Cassatie verwierp het beroep van De Geer, maar sprak wel een aanzienlijk lagere straf uit dan het Bijzonder Gerechtshof. De Geer kreeg een jaar voorwaardelijke gevangenisstraf. De bijzondere voorwaarde was wederom dat hij zich drie jaar lang niet buiten zijn gemeente mocht begeven zonder toestemming van de burgemeester. De boete, die bij het hof in totaal 20.000 gulden bedroeg, verviel bij de Raad, hoewel de advocaat-fiscaal een bedrag van ruim 13.000 gulden had geëist.

De Raad zag De Geer als een staatsman met een 'onmiskenbare pacifistische gezindheid'. Dat was op zich niet strafbaar, maar het bracht hem tot daden die de 'weerstandskracht' van Nederlanders en geallieerden 'nadelig moesten beïnvloeden'. In plaats van de 'enige juiste houding' aan te nemen van 'principiële afwijzing van alles wat van de vijand' was, riep De Geer verschillende keren de hulp van de Duitsers in met nadelige gevolgen die hij 'in koppige eigenzinnigheid' niet wilde zien 'hoewel hij zich daarvan bewust is geweest'. Opmerkelijk was dat de Raad van Cassatie het Bijzonder Gerechtshof op de vingers tikte. In het vonnis van Van Hamel cs. stond dat De Geer zou worden ontzet uit zijn ambt van Minister van Staat. Maar het recht om deze titel te voeren was verleend door de Kroon en daar had een rechter niets over te zeggen.

Buiten de samenleving

Een jaar na het vonnis van de Raad van Cassatie lag een Koninklijk Besluit klaar om De Geer alsnog uit zijn ambt als Minister van Staat te ontslaan.⁷⁹ Daarmee was de gif-

beker voor De Geer nog niet leeg. In mei 1950 verscheen een rapport van de commissie Zuivering van de Nederlandse Ridderorden, met een lijst met personen van wie het lidmaatschap van de orden Nederlandsche Leeuw en Oranje-Nassau werd ontnomen.⁸⁰ Bovenaan de lijst, die verder geheel op alfabetische volgorde stond, prijkte de naam jhr. D.J. de Geer. Voorzitter van deze commissie was een oude bekende van De Geer: Van Hamel. Dat De Geer bovenaan de lijst in het Staatsblad stond, daarvan begreep Van Hamel niets.⁸¹ Het was een ‘administratief geval’ dat De Geer volgens hem ‘bespaard had mogen blijven’ en ‘waarover hij zich mag beklagen’.

Volgens Van Osch wilde premier Drees aanvankelijk het advies van Van Hamel om De Geer zijn onderscheidingen af te nemen niet volgen.⁸² Het was lang geleden en Drees meende dat de oud-premier al zwaar genoeg was gestraft. Door tussenkomst van M.A. Tellegen – directeur van het Kabinet der Koningin en vertrouweling van Wilhelmina – werd dat besluit teruggedraaid. Zij overtuigde Juliana, die Wilhelmina als koningin was opgevolgd, ervan dat haar moeder wilde dat De Geer zijn ‘Leeuw’ werd afgenomen. Juliana zou vervolgens Drees op zijn besluit hebben doen terugkomen.

Eddy de Geer was furieus over deze finale vernedering van zijn vader. Hij overwoog om uit protest ontslag te nemen als burgemeester van Vreeswijk. Hij stuurde naar verschillende bladen een ingezonden brief waarin hij over de handelwijze van de regering zijn gal spuwde. Dit stuk werd overgenomen door verschillende bladen, zoals *De Telegraaf*, *Elseviers Weekblad*, *De Maasbode* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De laatstgenoemde krant voegde daar nog een postscriptum aan toe: “Ook wij hebben ons niet kunnen losmaken van het gevoel dat dit besluit, vijf jaar na de bevrijding, voor meer dan een der getroffenen over wie een rechterlijk vonnis is gewezen, het karakter draagt van een niet door de rechter opgelegde bijkomende straf. Red. NRC.”⁸³

In de brief waarin hij officieel op de hoogte werd gesteld van het Koninklijk Besluit stond dat op het dragen van de versierselen een straf stond. Enkele weken daarna ontving hij een brief van de Kanselarij der Nederlandse Orden, waarin hij werd gemaand de ordetekenen van het Grootkruis onmiddellijk terug te sturen.⁸⁴ Daar kon De Geer niet aan voldoen om de simpele reden dat die versierselen nooit waren uitgereikt.

Op de laatste dag van 1947 schreef Tilanus een brief aan De Geer.⁸⁵ “Het jaar 1947 wil ik niet beëindigen zonder u nog een enkel woord te hebben gezonden. Mijn gedachten waren dit jaar zeer dikwijls bij u. Ik hoop dat ge na al die emoties van dit jaar wat tot rust zijt gekomen.” Voor Tilanus was het ook een zwaar jaar geweest vanwege het overlijden van zijn vrouw. Een jaar later, bij de viering van het veertigjarig bestaan van de CHU, zweeg Tilanus over De Geer en zijn toch niet geringe rol in die partij.⁸⁶ Niemand maakte trouwens op die dag een woord vuil aan de man die vanaf de dood van Lohman in 1924 tot aan 1940 onbetwist de leiding van de partij in handen had gehad. In het jubileumboekje kwam zijn naam alleen voor in de lijst van alle CHU-Kamerleden.⁸⁷

Dat veranderde pas tien jaar later. Tilanus herinnerde er in zijn rede in welgeteld één zin aan dat De Geer als ‘minister, kabinetsformateur, onze voorzitter en fractievoorzitter, zulk een belangrijke rol in de Nederlandse politiek heeft gespeeld’. In het jubileumboekje van 1958 ontbrak de foto van De Geer tussen prominente CHU’ers als De Visser, Hoedemaker en Schokking.

Dirk de Geer aan de huiskamertafel in Soest. Foto uit 1949. Bron Nationaal Archief.

Net als Tilanus bleef Frida Mackay-Katz contact houden met De Geer. Zij gaf hem in 1950 een in 1947 geschreven brief die zij niet had durven versturen, omdat zij betwijfelde of die bij De Geer in goede aarde zou vallen.⁸⁸ Katz schreef De Geer omdat zij, hoewel zij als zovelen de terugkomst en de brochure betreurde, verbijsterd was over de strafrechtelijke veroordeling. “Al mijn strafrechtelijke inzichten kwamen daarop in verzet”. Katz bewaarde aan De Geer goede herinneringen. Zij wilde na haar huwelijk in 1937 met baron Mackay ontslag nemen, maar bleef op dringend verzoek van De Geer Kamerlid. Waarschijnlijk kon zij zich met de lotgevallen van De Geer wel identificeren. Katz nam in 1941 ontslag uit de Kamer wegens de slechte gezondheid van haar man. Tilanus nam haar dit na de oorlog hoogst kwalijk en verhinderde haar terugkeer door freule Wtte-waall van Stoetwegen voor de Tweede Kamer te kandideren. Katz was blij dat De Geer in zijn pleidooi bij de Raad van Cassatie zelf ‘les defaults’ had erkend die aan zijn ‘zelfstandigheidsdrang’ vastzaten. Interessant is haar opmerking dat De Geer in dit opzicht ‘enigszins verwend’ was. Katz vroeg zich af of de fractie aan die zelfstandigheidsdrang niet medeschuldig was doordat zij ‘U op bepaalde momenten niet genoegzaam weerstond’. “Want de enkele malen dat ik dat wel deed, heb ik altijd gemerkt dat U dit in de grond van de zaak wel waardeerde.”

Verder bleven de banden met de Unie, waar hij zich ondanks zijn eenzelligheid politiek zo thuis had gevoeld, doorsgesneden. Slechts met mindere goden had hij regelmatig contact. Daarbij waren de Zuid-Hollandse gedeputeerde Schmal, burgemeester Reijers van Kamerik en Zegwaard, tevens senator, en oud-Kamerlid Rutgers van Rozenburg, die De Geer na zijn aftreden als minister in 1923 zijn Kamerzetel aanbood.

Pijnlijk voor hem was de houding van Van Walsum. Het sloeg De Geer met stomheid te horen dat uitgerekend deze man bij de rechercheurs een belastende getuigenis tegen hem had afgelegd. Ook *De Nieuwe Nederlander*, na de oorlog opvolger van *De Nederlander*, vond dit 'wel een zeer onverdachte getuige'.⁸⁹ Van Walsum was op dat moment hoofd-redacteur van die krant, maar had over zijn verklaring kennelijk niets gezegd tegen zijn collega's. Enige jaren later schreef De Geer over Van Walsum: "Zijn houding is een mijner treurigste ervaringen."⁹⁰

De grootste critici van De Geer zwegen na het proces. Zij hadden na de rechtszaken geen behoefte meer om daar nog woorden aan vuil te maken. Maar misschien had dat ook te maken met de op dat moment tanende belangstelling voor de oorlog en de opkomst van een nieuwe 'dreiging': het communisme.

Ruïne

De Geer vond het vreselijk dat mensen hem met de nek aankeken. Hoewel hij de persoonlijke contacten buiten de gezinskring, net als tijdens de rest van zijn leven, liever meed, drukte dit ijzige pariaschap zwaar op zijn gemoed. Daar kwam bij dat op zijn mening door niemand meer prijs werd gesteld en dat geen krant of tijdschrift hem meer benaderde met de vraag om iets te schrijven. Hij was blij toen Tilanus in zijn rede voor het CHU-congres in 1946 een van zijn opmerkingen had verwerkt.⁹¹ "Dit is voor iemand die een halve eeuw in 't openbaar meeleefde wel het meest pijnlijke in de gerezen verdenking, dat zij hem verhindert over de talloze gewichtige problemen die deze tijd stelt, zich in 't openbaar te uiten. Het is een soort levend begraven worden." Dit is het motief van die eindeloze rij brochures die hij na de oorlog het licht zou laten zien. De Geer had een onbeheersbare drang om te publiceren, dat brak hem tijdens de oorlog op.

Na de uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie dat De Geer drie jaar lang niet zonder toestemming zijn woonplaats Soest mocht verlaten, werd de burgemeester van Soest, mr. S.P. baron Bentinck, de autoriteit om daarop toe te zien. Een jaar na zijn veroordeling vertrok De Geer met zijn vrouw voor een vakantie naar uitgerekend Zwitserland, de bestemming die na de oorlog zoveel stof had doen opwaaien. Dat hij voor deze reis toestemming kreeg bewees volgens De Geer dat dat 'huisarrestachtige' deel van het vonnis *for the show* was.⁹²

Veel van zijn dagen bracht De Geer door met zijn kleinkinderen. Gedurende enige tijd na de oorlog logeerde zijn dochter Jetty in het huis aan de Kerklaan. Zij had tijdens de oorlog met haar echtgenoot Jasper Boon en twee kinderen in een Jappenkamp gezeten. Boon had dit niet overleefd. Door dat 'verlies en zware kampen' was zijn dochter volgens De Geer 'intens verouderd'.⁹³ Zij was 35 jaar oud en al helemaal grijs. De Geer vertelde dat als zij naast hem zat in de kerkbank of naast hem wandelde, menigeen dacht dat zij zijn schoonzus was, 'want zij lijkt zo op zijn vrouw'. De laatste jaren van zijn leven waren verre van opwekkend. Dat moge blijken uit zijn bekentenis aan oud-collega Bolkestein, vijf jaar voor zijn dood, dat hij terugzag op zijn leven 'als op een ruïne'.⁹⁴

Tachtigste verjaardag

In 1950 vond Dora Heldring-Star Numan, in de naoorlogse jaren een van de fanatiekste verdedigers van De Geer, het welletjes. Het was hoog tijd dat na de stroom van negatieve berichten naar aanleiding van de strafzaken, ook eens gevoelens van sympathie en bewondering publiekelijk voor De Geer werden geuit. Zij benaderde daarvoor Han de Bie met het voorstel om de tachtigste verjaardag, op 14 december 1950, aan te grijpen voor het brengen van een huldebetoon. De Bie legde contact met CHU-fractievoorzitter Tilanus die ondanks alles er wel voor voelde om De Geer op zijn tachtigste verjaardag te feliciteren.⁹⁵ Het dagelijks bestuur van de CHU wilde ook wel een afvaardiging sturen, maar een 'bloemstuk of iets dergelijks vond men moeilijk'.⁹⁶ Het hoofdbestuur van de CHU was minder vergevingsgezind. Op het verzoek van De Geer om lid te mogen worden van de kieskring deden verschillende leden 'lelijk'. En tegenover een bezoek aan de jarige bleven enige leden 'scherp afwijzend staan'.⁹⁷ Tilanus kreeg, kortom, geen toestemming om naar Soest af te reizen en al helemaal niet met bloemen.⁹⁸

De Bie wilde zoveel mogelijk aandacht voor de viering van De Geers verjaardag, maar hij worstelde met de vraag hoe dat voor elkaar te krijgen. Het makkelijkste zou het plaatsen van een oproep in een landelijk dagblad zijn. Dat zou een maximaal aantal reacties opleveren. De Bie wilde De Geer duidelijk maken dat er genoeg mensen waren die zijn verdiensten van voor de oorlog nog niet waren vergeten. Een groot aantal brieven waaruit sympathie sprak was meer waard dan een groot geschenk. De Bie hoopte dat het, zij het op bescheiden voet, zelfs enig eerherstel zou kunnen verschaffen.⁹⁹ In 1950 waren heel weinig Nederlanders zo ver om De Geer zijn 'zonden' tijdens de oorlog te vergeven. Een advertentie had het risico dat De Geer ook 'zéér onaangename reacties' zou krijgen.¹⁰⁰ Zoon Eddy, inmiddels burgemeester van Vreeswijk, wilde in overweging geven om alleen in CH-weekbladen een advertentie te zetten.¹⁰¹ Uiteindelijk verspreidde men onder een beperkt aantal mensen een oproep om namen en adressen te leveren van mogelijke sympathisanten. Dochter Jetty excuseerde zich bij voorbaat. "Ik hoop dat u geen boze brieven als antwoord zult krijgen!"¹⁰² Zoon Eddy moest erkennen dat het samenstellen van een adressenlijst hem behoorlijk wat moeite had gekost. "Mijn vaders verhouding tot de meeste van zijn medemensen is altijd zo geweest dat er enige afstand bewaard bleef. (...) Hier komt nog bij dat mijn vader zijn gehele leven verdeeld heeft tussen zijn werk en zijn gezin; tijd voor omgang met zijn vrienden schoot er niet over. Men zou kunnen zeggen dat mijn vader alleen ambtelijke en politieke vrienden had; en daarvan merkten wij, zijn huisgenoten, heel weinig."¹⁰³

Uiteindelijk bleken er 25 mensen/echtparen bereid om aan het cadeau, de *Verzamelde werken* van Johan Huizinga en *De strijdende kerk* van De Rover, bij te dragen. Daarbij waren natuurlijk zijn vriendinnen Dora Heldring, Amanda van Hoogstraten-Schoch, de dames Couvée en Frida Mackay-Katz.¹⁰⁴ Maar ook Tilanus en oud-minister Welter hadden hun steentje bijgedragen. Donner had waarschijnlijk zelf een cadeau gekocht.

De circulaire met het verzoek de oude De Geer in het zonnetje te zetten, plaatste menigeen voor 'moeilijke vragen'. Eén daarvan was Carel baron van Boetzelaer van Dubbeldam, die vijftien jaar lid was geweest van de Tweede Kamer en voor een deel daarvan naast De Geer in de bank had gezeten. Het meedoen aan een cadeau, daaraan was hij nog

niet toe.¹⁰⁵ Hij overwoog De Geer een telegram te sturen, omdat hij het moeilijk vond om zich in een brief uit te spreken ‘zonder comedy’ te spelen.

De Geer was intens gelukkig met de aandacht op zijn verjaardag. “De vele ontvangen brieven, telegrammen, bloemstukken, enz. en de hartelijkheid daarbij betoond, hebben mijn vrouw en mij verkwikt”.¹⁰⁶ Vooral was hij opgetogen over de komst van oud-collega’s Koningsberger en Donner.¹⁰⁷ Tilanus verscheen ’s ochtends bij De Geer, vóór het begin van de receptie. ’s Middags tekende hij de ledenlijst in de Tweede Kamer, maar hij woonde die dag geen debat bij. Hij had De Geer zijn zonden vergeven, maar wilde daar kennelijk niet mee te koop lopen door naar de receptie te gaan.

De gastenlijst was bepaald niet passend voor iemand die in totaal 23 jaar lid was van de Tweede Kamer, elf jaar minister was geweest en twee kabinetten had geleid. Een betere illustratie van zijn maatschappelijk isolement is moeilijk te geven.

Vriendschap met Donner

Aan het einde van zijn leven kreeg De Geer zowaar iets dat leek op een vriendschap. Met Jan Donner voerde hij een warme correspondentie. De oorsprong van die vriendschap lag in 1926, toen De Geer zijn eerste kabinet formeerde en hij erin slaagde Donner uit de greep van Colijn los te weken. Hoewel Donner hem niet een makkelijk mens vond, konden zij goed samenwerken. Volgens Donners biograaf De Ruiter was van een conflict of verschil van mening tussen de twee nooit iets gebleken.¹⁰⁸ Toch verloren de mannen na de kabinetscrisis van 1933 elkaar uit het oog. Dat lag niet bepaald aan Donner. Zo ging dat altijd bij De Geer. Met Kan, minister van binnenlandse zaken in het eerste kabinet-De Geer, kon hij eveneens goed opschieten, maar De Geer verloor het contact toen Kan in 1929 weer ambtenaar werd.

Na de processen in 1947 probeerde De Geer wanhopig met oud-collega’s de banden aan te halen. Niet iedereen was daarvan gediend. Velen hebben zijn brief waarschijnlijk botweg onbeantwoord gelaten. Anderen, zoals mr. R.J.H. Patijn, die hij kende uit de Kamer en als voorzitter van de staatscommissie vlootwet van 1922, schreven eenmalig terug. Patijn wilde ‘het jaar 1953 niet afsluiten’ zonder te antwoorden op zijn brief.¹⁰⁹ Daarin schreef de liberaal dat hij de terugkeer uit Engeland ‘niet begrepen en zeer betreurd’ had. Maar tevens gaf Patijn aan dat hij De Geer in die vooroorlogse jaren ‘oprecht bewonderd’ had voor zijn ‘bekwaamheid, talent en werkkraft’. “Voor mijn gevoel had ons land in die periode slechts twee staatslieden van groot formaat, van wie Gij er een waart.”

Net als Patijn liet Donner De Geer vanaf het begin duidelijk weten dat hij de terugkomst naar Nederland en zijn brochure ten sterkste afkeurde.¹¹⁰ Hij zag in De Geer echter geen verrader. Het zal De Geer deugd hebben gedaan dat Donner het Memorandum van Gerbrandy ‘nodeloos krenkend’ vond, ‘gespeend van alle evenredigheid’. Later schreef Donner ook: ‘een fout is nog geen misdrijf’. Donner sprak van een ‘hetze’ die hij ‘uit de grond van mijn hart’ verfoeide. “De zuiveringssfeer behoort helaas (!) tot de onzuiverste die zich laat denken. Het is bijkans pathologisch zoals in dit opzicht wordt gedacht en gehandeld.” Met deze brief begon een regelmatige correspondentie tussen de twee heren. De aanleidingen van die brieven waren alledaags, zoals verjaardagen en de ge-

boorte van kleinkinderen. Natuurlijk moest Donner in de pen klimmen als De Geer hem een van zijn brochures had toegestuurd. Hij antwoordde dan diplomatiek: "Ik begrijp je behoefte om telkens opnieuw je houding in het juiste licht te plaatsen."¹¹¹ Soms was de aanleiding wat serieuzer, zoals de benoeming van André Donner tot hoogleraar en de klassering van Hein Donner tot internationaal schaakgrootmeester. "Als ik eraan denk hoe de baby (zo luidde de bijnaam van Donner in kabinet-De Geer I) in ons Intermezzokabinet een zoon heeft die nu al prof. aan de Vrije is en bijna minister geworden was, en een anderen zoon die de hoogste sporten in de schaakwereld heeft bereikt, dan gevoel ik hoe de jaren opschieten."¹¹²

Waarom haalde Donner uitgerekend met De Geer de banden aan? Zij waren ooit goede collega's geweest. Donner was zo geliefd en gewaardeerd dat hij de vrienden bij wijze van spreken voor het uitzoeken had. Was het een vorm van christelijke naastenliefde van Donner dat hij zich het lot aantrok van iemand die een paria van de samenleving was geworden? Of was het gewetenswroeging over het feit dat hij zich niet openlijker had verzet tegen de in zijn ogen onrechtvaardige strafrechtelijke vervolging van De Geer?

Op 10 november 1960 schreef Donner in zijn laatste brief aan De Geer dat hij zonder tegenbericht op 14 december naar Soest zou afreizen om hem te feliciteren met zijn negentigste verjaardag.¹¹³ Zo ver kwam het niet meer.

Publicaties

Na de publicatie in 1947 van *Uit den nevelen*, zijn pleitnota bij het Bijzonder Gerechtshof, zou De Geer nog een reeks van brochures/boekjes het licht doen zien. De kosten van het drukken betaalde hijzelf aan de twee uitgeverijen – Van Stockum en Van Sijn – die hij daarvoor inschakelde. Voor 500 exemplaren van *Avondmijmering* betaalde hij in 1950 667 gulden.¹¹⁴ Met de Haagse uitgever/boekhandelaar Van Stockum had hij de afspraak dat eventueel verkochte boeken van dat bedrag werden afgetrokken. De boeken waren niet overal in het land verkrijgbaar en er verschenen nauwelijks recensies van in landelijke kranten. De boeken kwamen vooral bij familie en bekenden terecht.

Op heel veel nieuwe feiten of inzichten van de 76-jarige hoefde de lezer niet meer te rekenen. Hij herhaalde de oude mantra's uit zijn politieke loopbaan. In grove lijnen behandelden zijn geschriften twee thema's: het ontbreken van een internationale rechtsgemeenschap en de twee strafprocessen in 1947. Vooral het uitleggen van zijn terugkeer naar bezet Nederland en de publicatie van *De synthese in den oorlog*, moet zijn zoon Eddy de Geer van Oudegein zorgen hebben gebaard. Hij zag zijn vader lijden. Dirk de Geer kon zich niet neerleggen bij de gedachte dat Nederland zijn handelen in de Tweede Wereldoorlog hoogst kwalijk had genomen en dat de waardering voor zijn tientallen jaren van arbeid voor de publieke zaak had plaatsgemaakt voor verachting en spot. In *Aan den eindpaal* (1948, 20 blz.) beschreef De Geer nog eens hoe de twee rechtscollages die hem hadden veroordeeld, het bij het verkeerde eind hadden gehad. Het boekje vormde een herhaling van zijn argumentatie in zijn pleitnota's.

Het jaar daarop verscheen *Van lang vervlogen dagen* (1949, 128 blz.), wat een poging tot een autobiografie was. Hij gaf hier een fragmentarische blik op zijn leven, waarbij

– de meeste autobiografieën gaan hieraan mank – hij geen antwoord gaf op de wezenlijke vragen over zijn politieke carrière: waarom weigerde hij het ministerschap in 1918, waarom mislukte de formatie van Limburg in 1926, wat speelde er tussen hem en Wilhelmina in 1940, om maar een paar voorbeelden te noemen. Zijn memoires blonken, om het zacht uit te drukken, niet uit in zelfkritiek.

Hoewel hij zijn klachten over de strafzaken beperkt hield, zijn de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op elke pagina terug te vinden. Zijn pogingen om anderen hem te laten rehabiliteren, zijn soms pijnlijk. De Geer liet voortdurend mensen aan het woord die extreem positief over hem waren. Daarnaast deed hij moeite om te laten zien hoe anti-NSB hij in de jaren dertig was en daarvan was geen woord gelogen. Hij trachtte wanhopig om het vooroorlogse beeld dat mensen van hem hadden, dat vaak overliep van waardering, weer terug te laten komen. Vermoedelijk hadden zijn memoires eerder een averechts effect. Om moeilijk te doorgronden redenen verscheen in 1958 van dit boek een herziene editie met de titel *Herinneringen* (137 blz.). Het is hier en daar aangevuld, maar in grote lijnen vertelde hij hetzelfde verhaal.

In *Avondmijmeringen* (1950, 63 blz.) legde De Geer uit dat hij het slachtoffer was van een politiek proces. De reacties die hij op dit boekje kreeg maken duidelijk waarom hij elke keer op dat onderwerp terugkwam. Zo schreef Bolkestein: “Opnieuw werd ik overtuigd dat van ‘opzettelijke hulpverlening aan de vijand of benadeling van de staat’ bij u nooit sprake is geweest.”¹¹⁵ Hoe zou De Geer op deze brief hebben gereageerd? Bolkestein was nota bene, naast Gerbrandy en Welter, een van de drie oud-collega’s die tijdens het proces een belastende verklaring tegen De Geer had afgelegd.

Toeval of niet, een week voor Bolkestein had oud-SDAP-leider Albarda een bijna identieke reactie naar De Geer gestuurd.¹¹⁶ Net als Bolkestein scheef hij dat hij de terugkeer naar Nederland ‘onjuist’ vond, maar ook: “Echter heb ik nooit ook maar een ogenblik u verdacht van de bedoeling en nog veel minder van enigerlei opzet tot landverraad.” In al die jaren had Albarda daarvoor zijn ‘karakter te goed leren kennen’. De sociaal-democraat begreep dat de veroordelingen De Geer ‘bij voortduring ten diepste grieven en leed blijven doen’.

Dat de vernedering van de veroordeling iets was waar De Geer tot aan zijn dood toe elke dag mee opstond en naar bed ging, had Albarda goed gezien. In 1953 verscheen *Hou en Trouw tot het einde* (1953, 176 blz.), waarin hij zaken uit het verleden behandelde en telkens zo dat de oorlog en de nasleep daarvan, nooit ver weg waren. Nu was het De Monchy – zijn opvolger in Arnhem en later burgemeester van Den Haag – die zijn terugkeer niet goedkeurde, maar ook schreef: ‘maar geloof me, dat ik daarin nimmer een bewijs van ontrouw aan ons land heb gezien’.¹¹⁷ Het merkwaardigste optreden in de rij spijtoptanten was van Welter. Daar waar anderen De Geer voor bleven houden dat zijn terugkeer fout was, schreef hij: “Hoe onbetekenend en futiel schijnt nu, reeds enkele jaren na de bevrijding, het lawaai dat men om uw terugkeer naar Nederland heeft gemaakt!”¹¹⁸ De reacties van zijn oud-collega’s moedigden De Geer aan om de publiciteit te blijven zoeken met zijn in eigen beheer uitgegeven boekjes. Hij wilde het van de daken schreeuwen, zonder dat hij overigens ooit uit deze brieven heeft geciteerd.

De laatste brochure over zijn obsessie was *Als de avondklok luidt* (1955, 51 blz.). Het voegde niets toe aan wat hij over het onderwerp te zeggen had. Het leek zelfs knip- en

plakwerk uit vorige publicaties. In die hele reeks vormden twee boekjes een gunstige uitzondering. In *Collectieve veiligheid of collectieve zelfmoord* (1950, 40 blz.) boog hij zich over de naoorlogse internationale situatie, daarmee benadrukkend dat de buitenlandse politiek hem wel degelijk interesseerde. Maar of zijn stukken nu getuigden van grondig inzicht in internationale verhoudingen valt te betwijfelen. Midden in de Koude Oorlog waarschuwde hij ervoor dat een 'eindstrijd' met de toenmalige Sovjet-Unie het einde van de wereld kon betekenen. In plaats van een bewapeningswedloop met het Oostblok pleitte De Geer, net als voor de oorlog, voor de instelling van een rechtsgemeenschap met rechtsprekende organen en een internationale politiegemeenschap.

Vlak voor zijn overlijden publiceerde hij zijn laatste werk: *Evenwicht of een rechtsgemeenschap* (1960, 26 blz.). Het was een aardige voortzetting – zeker gezien zijn leeftijd van 89 jaar – van zijn redenering van voor de oorlog dat zonder internationale rechtsontwikkeling het risico op een volgende wereldoorlog groot is. Hij vocht daarmee het vertrouwen dat iedereen in een machtsevenwicht had, aan. De opmerkelijkste zin in de brochure ging evenwel over Wilhelmina. Haar autobiografie *Eenzaam maar niet alleen*, vond hij 'ontroerend'.¹¹⁹

Overlijden

Langzaam doofde in de voormalige pastorie in Soest het licht. Ria de Geer kampte in de jaren voor haar overlijden telkenmale met haar gezondheid. De Geer noteerde op 27 maart 1954 dat zijn vrouw ziek naar bed was gegaan 'waaruit zij niet meer zal opstaan'. Ruim een week later, op 6 april 'wordt Moeder geroepen'. Voor het eerst sinds hij haar in 1903 in Rotterdam ontmoette, verscheen in het dagboek van De Geer haar koosnaam: Kriekje.

Zijn contact met de buitenwereld verliep via de post. Volgens een nazaat van bakker Van Brummelen ging er geen dag voorbij of De Geer wandelde langs de bakkerij naar het postkantoor bij het station van Soest om een brief te posten. Zonder overigens dat De Geer met andere mensen sprak. Wekelijks speelde hij een potje schaak met een emeritus predikant uit Soest. Tot op zeer hoge leeftijd liet de sobere De Geer voor een klein bedrag zijn haar knippen bij de stationskapper van Utrecht. Trouw bezocht hij de hervormde kerkdienst in de Oude Kerk, waar hij door de achterdeur – dezelfde die ook koningin Emma en koningin Wilhelmina gebruikten – binnenkwam. Hij nam dan plaats in een bank die grensde aan de zogeheten Koninklijke bank.

Heel af en toe flikkerde de woede weer op. In 1958 vroeg De Geer aan zijn zoon Eddy of hij de tekst van de rede die Gerbrandy in 1941 over de radio had laten uitspreken, wilde opzoeken. Eddy schreef terug dat hij het niet verstandig vond dat zijn vader zich in deze zaak ging verdiepen.¹²⁰ "Hoewel ik me kan voorstellen dat u het niet laten kunt."

Zelf overleed De Geer op 27 november 1960, enkele weken voor zijn negentigste verjaardag. Trouw-hoofredacteur en oud-verzetsman Bruins Slot schreef een dag later op de voorpagina dat hij bij het bericht werd bevangen door een gevoel van 'grote tristesse'. Een man was heengegaan die voor de oorlog veel voor Nederland had betekend en zijn 'vaderland met zijn grote gaven' had gediend, maar die in de oorlog een handelswijze

volgde ‘die wij niet konden goedkeuren’.¹²¹ “Dit verhindert ons niet om de bewoordingen waarin zijn kinderen het overlijden van hun ‘geëerde en beminde vader’ bekend maakten, geheel te kunnen meevoelen.”

De necrologieën in de dagbladen waren objectief gezien veel te kort voor een man die zoveel voor de Nederlandse politiek had betekend. Het ging vaak om een bewerking van een stuk dat door het ANP was uitgezet. Trouw was de enige landelijke krant die een verslaggever naar de bijzetting van De Geer in het familiegraf in Jutphaas stuurde.¹²² Het verslag stond op pagina drie en de redactie vond het niet meer dan een eenkolommer waard. Tilanus sprak in het bijzijn van zijn gehele Kamerfractie ‘een enkel woord van hulde’ over de lange jaren waarin De Geer ‘in ons volksleven’ een grote invloed had uitgeoefend. “Hij was een geboren regent, een zeer zelfstandig denkende man, soms wel eens te zelfstandig, maar zijn argumenten waren zuiver”. Aan het slot dankte hij De Geer voor wat hij tijdens zijn leven voor de CHU had betekend. Vijftien jaar na de oorlog leken bij Tilanus de wonden voorzichtig geheeld.

De andere opvallende spreker was Jan Donner, die wees op De Geers nooit aflatende toewijding, zijn ‘scherpe geest, de volledige beheersing van de stof en zijn voornamewelsprekendheid’. Donner constateerde dat de oorlog over zijn carrière een ‘zware schaduw’ had geworpen. En vijftien jaar na de oorlog sprak Donner, hoewel in bedekte termen, zich voor het eerst in het openbaar uit tegen het strafproces: “De bejegening die hem na de oorlog als niet-adequaat aan de werkelijkheid ten deel viel.” Volgens Donner twijfelden zijn ‘vrienden en bekenden’ niet aan de ‘goede trouw en vaderlandsliefde’ van De Geer en aan te nemen valt dat Donner zich onder die vrienden en bekenden schaarde.

De familie van De Geer was zeer ingenomen met de *coming-out* van Donner. Eddy de Geer schreef hem dat hij met zijn woorden de familie een ‘grote vreugde’ had bereid.¹²³ “Uw zelfstandigheid van denken had mijn vader mij reeds veel eerder doen kennen, ik mag nu nog grote bewondering gevoelen voor uw moed.” Frida Mackay-Katz bedankte Donner eveneens voor zijn woorden bij het graf van De Geer. Daarop schreef Donner: “Ik voelde het als een plicht aan het graf van jhr. De Geer (...) te getuigen van de waardering voor hem, welke ondanks zijn falen in ruime kring was gebleven.”¹²⁴